

УДК 342.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.35>

ПРАВО ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кириченко Ю.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри «Політологія та загальноправові дисципліни»
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0002-1212-1622
e-mail: kirichenko_yuriy84@ukr.net*

Шулежко І.А.,
*магістр права
e-mail: Marfavalerkovna0508@gmail.com*

Кириченко Ю.В., Шулежко І.А. Право громадян на соціальний захист в Україні та європейських державах: порівняльно-правові аспекти конституційного регулювання.

Досліджено зміст положень відповідних норм конституцій України та європейських держав, у яких закріплено право на соціальний захист.

Зазначено, що право на соціальний захист є одним із найважливіших соціальних прав громадян, яке проявляється в тому, що кожен громадянин має право на допомогу і підтримку з боку суспільства і держави у разі, якщо через об'єктивні обставини він не може забезпечити себе і свою сім'ю. Воно гарантує насамперед непрацездатним за наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага. При цьому це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не може бути реалізоване.

Відзначено, що в юридичній науці не існує однозначного розуміння поняття “соціальний захист” як правової категорії.

Наголошено, що право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення в ряді конституцій європейських держав. У той же час у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції це право врегульовано нормами галузевого законодавства.

Зроблено висновок про неоднозначність викладення права на соціальний захист в європейських державах. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Данії, Іспанії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Монако, Нідерландів, Польщі, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Чехії, Франції, Швейцарії досліджуване право виокремлено в самостійну статтю. Водночас у конституціях Андорри, Бельгії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії та Хорватії це право закріплено поряд з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на охорону здоров'я; правом на навчання та професійну підготовку; правами, пов'язані з пологами, материнством та доглядом за дітьми; з правами на медичну допомогу, житло, безпечне довкілля.

Звернуто увагу на те, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносять до соціальних ризиків, які притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства, і зумовлені її біологічною, фізіологічною і соціальною природою.

Запропоновано, враховуючи позитивний досвід європейських держав щодо конституційного регулювання права на соціальний захист, привести положення ст. 46 Конституції України відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: конституція, права людини, конституційні права людини, соціальні права, право на соціальний захист, європейські стандарти.

Kyrychenko Y.V., Shulezhko I.A. The right of citizens to social protection in Ukraine and european states: comparative legal aspects of constitutional regulation.

The content of the provisions of the respective norms of the constitutions of Ukraine and European states that enshrine the right to social protection has been studied.

It is noted that the right to social protection is one of the most important social rights of citizens, manifested in the fact that every citizen has the right to assistance and support from society and the state in case they cannot provide for themselves and their family due to objective circumstances. It guarantees primarily to the incapacitated, under certain conditions, to have certain benefits at a minimum level. At the same time, this right is connected with the economic and other capabilities of the state, and without the allocation of necessary funds, it cannot be implemented.

It is emphasized that in legal science there is no unequivocal understanding of the concept of 'social protection' as a legal category.

A conclusion has been drawn about the ambiguity of the presentation of the right to social protection in European countries. Indeed, in the constitutions of Azerbaijan, Albania, Bulgaria, Armenia, Greece, Denmark, Spain, Latvia, Lithuania, North Macedonia, Moldova, Monaco, the Netherlands, Poland, Portugal, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Hungary, the Czech Republic, France, and Switzerland, the studied right is highlighted in a separate article. At the same time, in the constitutions of Andorra, Belgium, Estonia, Italy, Romania, San Marino, Finland, and Croatia, this right is enshrined alongside other constitutional human rights, in particular the right to health care; the right to education and vocational training; rights related to childbirth, motherhood, and childcare; as well as rights to medical assistance, housing, and a safe environment.

It has been pointed out that part 1 of Article 46 of the Constitution of Ukraine enshrines the legal grounds under which a person has a need for social security, namely: in the case of total, partial, or temporary loss of working capacity, loss of a breadwinner, unemployment, and old age, which, according to international social standards, are considered social risks inherent to every person as a member of civil society, and are determined by their biological, physiological, and social nature.

It is proposed, considering the positive experience of European states regarding constitutional regulation of the right to social protection, to bring the provisions of Article 46 of the Constitution of Ukraine in line with European standards.

Key words: constitution, human rights, constitutional human rights, social rights, right to social protection, European standards.

Постановка проблеми. У системі прав людини важливе місце посідають соціальні права, які, з одного боку, повинні гарантувати кожній людині гідні умови життя, а з іншого, – визначати обов'язок держави забезпечувати всіх нужденних таким мінімумом соціальних можливостей та соціальною захищеністю, який необхідний для підтримки гідності людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб [1, с. 278].

Одним із соціальних прав громадян є право на соціальний захист, яке знайшло своє закріплення в ст. 46 Конституції України і яке проявляється в тому, що кожен громадянин має право на допомогу і підтримку з боку суспільства і держави у разі, якщо через об'єктивні обставини він не може забезпечити себе і свою сім'ю [2, с. 216-217]. І тому забезпечення і захист цього права набуває все більшого значення та зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення його змісту.

Метою статті є дослідження положень норм конституцій України та європейських держав щодо регулювання права на соціальний захист, а також приведення національного конституційного законодавства до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичним і практичним підґрунтям для дослідження права на соціальний захист стали відповідні положення норм конституцій України та європейських держав, а також наукові праці В.В. Москаленко, П.М. Рабіновича, О.В. Сви-стунової, С.М. Сивак, І.М. Сироти, Н.М. Стаховської, С.О. Устинової, М.В. Чічкань, М. Чорної, І.С. Ярошенко та інших учених. Однак чимало аспектів зазначеної проблематики залишаються невисвітленими, зокрема, потребує вивчення позитивного досвіду конституційного регулювання права на соціальний захист в європейських державах.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист, закріплене в ст. 46 Конституції України, є найважливішим соціальним правом громадян, яке гарантує насамперед непрацездатним за наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага. При цьому це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не може бути реалізоване [3, с. 182]. У той же час, О.В. Свистунова відзначила, що право на соціальний захист є одним з основних (конституційних) прав і свобод людини та громадянина, оскільки належить до групи соціальних прав, що спрямовані на задоволення соціальних потреб [4, с. 43].

Враховуючи те, що Україна є соціальною державою, тому соціальний захист населення є одним із визначальних напрямів її соціальної політики та реалізації соціальної функції.

Слід зазначити, що в юридичній науці не існує однозначного розуміння поняття “соціальний захист” як правової категорії. Так, П. Д. Пилипенко визначає соціальний захист як явище досить широке за змістом, на відміну від іншого поняття, що властиве для системи відносин, які існують у сфері такого захисту, і має на увазі соціальне забезпечення. На думку вченого, соціальний захист і соціальне забезпечення співвідносяться як частина і ціле. Соціальне забезпечення є лише елементом, складовою частиною соціального захисту [5, с. 3-4]; М.В. Чічкань розглядає соціальний захист як систему правовідносин, що виникають між державою та громадянами. При цьому держава зобов'язана забезпечувати громадян від настання певних обставин, що унеможливають їхню повноцінну діяльність, та знижувати ймовірність виникнення таких обставин. А громадяни, в свою чергу, мають право на отримання всебічної допомоги в разі настання передбачених законом умов [6, с. 20-21]; В.В. Москаленко визначає соціальний захист як систему заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив [7, с. 42]; С.О. Устинов зазначає, що соціальний захист – це діяльність соціально орієнтованої держави, яка здійснюється через комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів, метою яких є: по-перше, створення для непрацездатних належних умов для забезпечення своїх соціально-економічних та духовних потреб; по-друге, гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму. І далі автор наголошує, що термін “соціальне забезпечення” є складовим елементом поняття “соціальний захист” [8, с. 94]; М. Чорна під соціальним захистом розуміє систему економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, що забезпечує працездатній людині і громадянину відповідні умови для поліпшення свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним та соціально вразливим верствам працездатного населення – гарантії у користуванні суспільними фондами споживання, матеріальну підтримку, зниження податків [9, с. 156], а І.С. Ярошенко поняття “соціальний захист” визначила як систему суспільних відносин, призначену для задоволення матеріальних потреб громадян зі спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу, замість оплати праці чи як доповнення до неї у випадках, передбачених законодавством, з урахуванням трудового стажу громадян чи соціального фактора або без урахування цих обставин [10, с. 7-8].

Варто наголосити, що право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє відображення в ряді конституцій європейських держав. У той же час у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції це право врегульовано нормами галузевого законодавства.

Порівняльно-правовий аналіз положень відповідних норм конституцій європейських держав засвідчив про неоднозначність викладення права на соціальний захист. Так, у конституціях Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Данії, Іспанії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Монако, Нідерландів, Польщі, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Чехії, Франції, Швейцарії досліджуване право виокремлено в самостійну статтю. Водночас у конституціях Андорри, Бельгії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії та Хорватії це право закріплено поряд з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на охорону здоров'я; правом на навчання та професійну підготовку; правами, пов'язаними з пологами, материнством та доглядом за дітьми.

Конституція України в ч. 1 ст. 46 закріпила положення, відповідно до якого “громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом” [11]. Із змісту цього положен-

ня впливає, що вона адресована громадянам України і тим самим відрізняється від міжнародних документів з прав людини, у яких йдеться про “кожну людину”, а також від більшості конституцій європейських держав. І тому, на нашу думку, є доцільним в ч. 1 ст. 46 Конституції України термін “громадяни” замінити на термін “кожен”, що буде більше відповідати європейським стандартам.

Варто відзначити, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріплені юридичні підстави, за наявності яких у людини виникає потреба в соціальному забезпеченні, а саме: у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та старості, які згідно з міжнародними соціальними стандартами відносять до соціальних ризиків, які притаманні кожній людині як члену громадянського суспільства, і зумовлені її біологічною, фізіологічною і соціальною природою. Соціальні ризики настають незалежно від волі людини, не можуть бути нею усунені самостійно і потребують адекватного реагування з боку суспільства і держави. Перелік цих ризиків, котрі на конституційному рівні визнаються державою, у кожній, конкретній країні має свої відмінності [1, с. 330-331].

Такі соціальні ризики як непрацездатність, хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника та безробіття з незалежних від людини обставин знайшли своє закріплення в конституціях Албанії, Греції, Естонії, Латвії, Північної Македонії, Португалії, Сербії, Словаччини, Туреччини, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії.

На нашу думку, закріплювати на конституційному рівні вичерпний перелік видів непрацездатності громадян є недоцільним, адже такий перелік відсутній в міжнародно-правових актах у сфері прав людини та конституціях європейських держав.

Також слід звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 46 Конституції України застосовується термін “старість”, який означає “період життя, що настає після зрілості й характеризується поступовим послабленням діяльності організму; похилий вік кого-небудь ...” [12, с. 1189]. У той же час С. Сивак вважає, що “старість – це природний стан організму, обумовлений його фізіологічним, біологічним, психологічним розвитком. А пенсійний вік – це встановлений законодавством соціальний ризик, з яким держава пов’язує виникнення права особи на пенсію” [13, с. 72].

Комплексний аналіз відповідних положень норм конституцій європейських держав засвідчив, що крім України, термін “старість” закріпили на конституційному рівні і законодавці Вірменії, Греції, Естонії, Іспанії, Італії, Латвії, Молдови, Монако, Португалії, Словаччини, Угорщини, Швейцарії. Проте ми підтримуємо позицію Литви, Польщі та Румунії, які в своїх національних конституціях використовують словосполучення “після досягнення пенсійного віку”. Так, у ч. 1 ст. 67 Конституції Польщі проголошено, що “громадянин має право на соціальне забезпечення у разі непрацездатності через хворобу або інвалідність, а також після досягнення пенсійного віку ...” [14]. І тому пропонуємо в ч. 1 ст. 46 Конституції України закріпити словосполучення “після досягнення пенсійного віку” замість терміну “старість”.

Наявна юридична конструкція ч. 2 ст. 46 Конституції України свідчить про те, що в ній закріплено гарантії соціального забезпечення, а саме: загальнообов’язкове державне соціальне страхування за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [11]. Із змісту цього положення випливає, що законодавець використовує термін “соціальне страхування”, основною ознакою якого є діяльність по створенню спеціальних страхових фондів із застосуванням страхового методу – внесення обов’язкових платежів (страхових внесків) працюючими і роботодавцями для цільового використання цих коштів на соціальне забезпечення [1, с. 332]. Таким же правовим шляхом пішли й законодавці Андорри, Бельгії, Болгарії, Греції, Іспанії, Північної Македонії, Сан-Марино, Сербії, Словенії, Угорщини, Хорватії та Чорногорії, закріпивши аналогічний термін в своїх національних конституціях.

У ч. 3 ст. 46 Конституції України зазначено, що “пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом” [11]. Цей стандарт виступає кількісним критерієм мінімально допустимого рівня життя громадян, знижувати нижче якого держава не може. Як відзначає С. Приходько, норми Основного Закону України повинні містити положення щодо особливого соціального захисту окремих категорій громадян, зокрема інвалідів, осіб похилого віку, які не можуть утримувати себе, осіб з фізичними, психічними та розумовими вадами, а також стосовно дітей [15, с. 25].

Аналогічне положення щодо рівня життя, не нижче встановленого мінімуму, також закріплено і в конституціях Іспанії, Італії, Молдови, Словаччини, Фінляндії, Хорватії та Чехії. І тому використання в тексті ст. 46 Конституції України такого показника, як прожитковий мінімум, є виправданим.

Висновки. Отже, з огляду на викладене можна зробити висновок, що право на соціальний захист є найважливішим соціальним правом громадян, яке пов'язане з економічними та іншими можливостями держави. І тому забезпечення і захист цього права набуває все більшого значення та зумовлює нагальну потребу теоретичного переосмислення його змісту.

Право на соціальний захист є міжнародно визнаним правом, що знайшло своє закріплення в ряді конституцій європейських держав, за виключенням конституцій Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембурга, Німеччини, Норвегії та Швеції, де це право регулюється нормами галузевого законодавства.

Враховуючи позитивний європейський досвід щодо конституційного регулювання права на соціальний захист, пропонуємо внести наступні зміни до ст. 46 Конституції України: по-перше, термін “громадяни” замінити на термін “кожен”; по-друге, вилучити перелік видів непрацездатності громадян, закріплення якого є недоцільним і який відсутній як в міжнародних документах з прав людини, так і в конституціях європейських держав; по-третє, закріпити замість терміну “старість” словосполучення “після досягнення пенсійного віку”, яке використовується в конституціях Литви, Польщі та Румунії. На нашу думку, такий підхід буде більше відповідати європейським стандартам щодо конституційного регулювання права на соціальний захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: “Центр учбової літератури”, 2017. 540 с.
2. Кириченко В.М., Кириченко Ю.В., Соколенко Ю.М. Політико-правова система України: підручник / За заг. ред. В.М. Кириченко. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 304 с.
3. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: монографія. Дніпро: Видавництво “Ліра”, 2025. 273 с.
4. Свистунова О.В. Сутність та ознаки конституційного права людини та громадянина на соціальний захист. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. Вип. 4. 2023. С. 42–48.
5. Право соціального забезпечення України: навч. посібник / За ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Істина, 2007. 224 с.
6. Чікань М.В. Правове регулювання соціального захисту інвалідів в Україні. Харків, 2009.
7. Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2023. Том 21. С. 41–44.
8. Устинов С.О. Співвідношення термінів “соціальний захист” та “соціальне забезпечення” в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
9. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2019. С. 151–156.
10. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005, 232 с.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпень: ВТФ “Перун”, 2001. 1440 с.
13. Сивак С. Конституційні гарантії права на пенсійне забезпечення і пенсійна реформа. *Право України*. № 12. 1997. С. 70–74.
14. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. URL: <http://sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
15. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян. *Право України*. № 9. 1999. С. 22–26.